אשכולות

הסיון השבועי של תלמידי ישיבת "כרם ביבנה"

"לזכר עולם יהיה צדיק" | לע"נ מרן ראש הישיבה הרב חיים יעקב גולדויכט זצ"ל בן הרה"ח ישראל אלעזר זצ"ל נלב"ע בז' באדר א' ה'תשנ"ה | ת.נ.צ.ב.ה

המרגלים ומידת הגאוה

הרב שלמה פרידמן שליט"א

ב דברי רש"י בתחילת הפרשה יש לכאורה סתירה לגבי מעמדם הרוחני של המרגלים. על המילים "כולם אנשים" כותב רש"י (על פסוק ג'): "כל אנשים שבמקרא לשון חשיבות, ואותה שעה כשרים היו". לעומת זאת, בהמשך כותב רש"י (פסוק כ"ן): "וילכו ויבואו – מהו וילכו, להקיש הליכתן לביאתן, מה ביאתן בעצה ערה אף הליכתן בעצה רעה". כאן משתמע מדברי רש"י שכבר בשעה שהמרגלים נשלחו, כבר תכננו לדווח בצורה שלילית על הארץ.

וכדי לישב את הקושי ברש"י נקדים, שמצאנו אצל מלך ציווי מיוחד "ולא ירום לבבו מאחיו", ויש להבין למה פסוק זה האוסר את מידת הגאוה נאמר דוקא אצל מלך, הרי כל ישראל אמורים להימנע מהמידה המגונה הזאת? וניתן היה לומר שהצורך להזהיר מלך במיוחד על מידה הגאוה היא, שאצל מלך או מנהיג יש יותר נזק שעלול לבוא כתוצאה מאותה גאווה. וזה מכמה סיבות:

א. היות ומלך הוא בעל כח ויכולת מרובה, לכן יש לחשוש שכאשר מידת הגאוה פועלת בקרבו, הוא יגייס את אותם הכוחות לרעה.

ב. אם המלך הוא בעל גאוה, יש סיכוי שירשה לעצמו לעשות את הכל לחזק את מעמדו כדי לשמור על "יציבות שלטונית", כולל דיכוי אכזרי של כל המתנגדים לו ולמדיניותו.

ג. בדרך כלל מוראה של מלכות הוא גורם ממתן שמונע מצב של "איש את רעהו חיים בלעה", אך אצל מלך גאותן, שמרגיש "אני ואפסי עוד" אין מוראה של מלכות שעוצר בעדו מלפעול את אשר ירצה.

אך בנוסף לסיכונים ולנזק שעלולים לבוא ממלך או מנהיג גאוותן, ניתן לומר שהטעם שהתורה ציוותה על מידת הגאוה דוקא אצל מלך, הוא משום שהסיכוי שמלך יתגאה הוא משמעותי. הרי המלך עלול לומר לעצמו שלא לחינם דוקא הוא נבחר למלוך. יש חשש שמלך יאמר לעצמו שמן השמים המליכוהו בגלל כישרונותיו וחכמתו ולכן מותר לו לנצל את מעמדו כדי לקדם את "האג'נדה" הנראית לו.

על פי זה נוכל לומר שאכן בשעה שנבחרו המרגלים אכן היו כשרים וחשובים (ניתן אפילו לדייק מדברי הרמב"ן לכאורה, שחלק מהמרגלים היו בדרגה יותר גבוהה מיהושע וכלב, שהרי הרמב"ן כותב שהמרגלים נמנו כסדר גדולתם – ומשמע שאותם המרגלים שנמנו לפני יהושע וכלב הם יותר חשובים מאותם שתי מרגלים צדיקים שעמדו בניסיון), אלא שכתוצאה מבחירתם התחיל לקונן בלב המרגלים הרגשה של עליונות וגאוה. דבר זה גרם להם לאבד את ההסתכלות הנכונה על הדברים ("ולראות דברים משם שלא רואים מכאן") ולמעול בשליחותם. תפקידם המיועד היה לספר על מעלות הארץ ועל הדרכים שבו ניתן לכבוש את הארץ. במקום זה הם החליטו לנצל את שליחותם להחליט האם בכלל כדאי לכבוש את הארץ. לפי זה נבין, שכאשר רש"י כותב "אף הליכתן בעצה רעה", אין הכוונה שכבר החליטו בשעת הליכתם להוציא דיבת הארץ רעה, אלא הכוונה שכבר אז גאותם גרמה להם לחשוב, שזכותם להחליט האם בכלל הכניסה לארץ הוא צעד נכון או לא (על פי הספר ברכת פרץ לגר"י קניבסקי זצ"ל).

בהקשר זה, מעניין במיוחד לראות את לשון הפסוקים לגבי המרגלים ששלח יהושע. שם כתוב "שנים אנשים מרגלים חרש לאמר ..." (יהושע ב:א), כמובן שהפירוש הפשוט של המילה "חרש" הוא "בחשאי", אך חידושי הרי"ם מסביר שאותם שני המרגלים ראו עצמם ככלי **חרס** – כלים שעשויים מחומר גלם פחות ערך – וכל חשיבותם בזה שהם משמשים כלי קיבול למה שבתוכם. (ובאמת מקובל להסביר שזהו הטעם שכלי חרס מקבלים טומאה רק אם נכנסה טומאה לתוך הכלי, ולא מקבלים טומאה אם הדבר המטמא רק נוגע בדפני הכלי מבחוץ) המרגלים של יהושע לא החשיבו את עצמם יתר על המידה ולכן הכירו את תפקידם, ולא מעלו בשליחותם.

תופעה זו – שיש אנשים חשובים וישרים, שמתקלקלים כתוצאה מעליה לגדולה היא, לצערנו, די שכיחה. מספרים על אדמו"ר חסידי שהיה לו שמש שלא היה ישר–דרך. כשנשאל הרבי למה הוא לא מוצא לנכון להחליף את השמש, השיב: "שמש זה התחיל את דרכו כאיש ישר וירא שמים, ורק התקלקל כשהתחיל בתפקידו הנוכחי. האם רצונכם שאחליפנו בשמש אחר, ושאגרום לקלקולו של יהודי נוסף?!"

אולי אחת מן הסיבות שכוח וממשלה לפעמים גורמים לקלקולו של האדם, היא ההנחה המוטעית שסמכות המופקדת בידי האדם שייכת לו ושניתן לנצלה כאוות נפשו. לאמיתו של דבר, אדם צריך להכיר, ששלטון וממשלה הם כוחות שנתנו לאדם מן השמים למלא את רצון בוראו. ובכן, אחת מן הדרכים שעל ידו יכול האדם להתרחק מן הגאווה ומניצול סמכות לרעה הוא שיזכור שכל מה שיש לו, ואפילו עצם קיומו, הם מתנה מאת ה' – "וזכרת את ה' אלוקיך כי הוא הנותן לך כוח לעשות חיל" (דברים ח:יח).

פרשת "שלח"
יז' בסיון ה'תשס"ז
גיליון מס' 65
(שנה שניה)
****

זמני השבת

ער"ש: 19.28
מוצ"ש: 20.32

זמני השבוע

(משבת שלח לך←יום ו')
(ע"פ אופק תל-אביב)

עלות השחר	3.46-3.44
זמן ציצית ותפילין	4.40-4.38
הנץ החמה(מישור)	5.38-5.36
סו"ז ק"ש מג"א	8.16-8.14
סו"ז ק"ש גר"א	9.11-9.09
סו"ז תפלה	10.22-10.20
חצות היום	12.44-12.43
מנחה גדולה	13.20-13.19
שקיעת החמה	19.51-19.50

הדף היומי: סוטה כח'-כ'

דיני השבוע ומנהגיו

ההפטרה: "וישלח יהושע" (שופטים ב').

פרקי אבות – פרק ב'.

העורך: ש"י לאו | **הקלדה:** מוטי פקטר, חיים ארנפלד
העלון יוצא לאור ע"י ישיבת "כרם ביבנה", ד"נ אבטח **79855** נא לשמור על קדושת הגליון!
העלון מופיע גם באתרי הישיבה באינטרנט: www.kby.org.il (עברית), www.kby.org (אנגלית)

עיון בפרשת השבוע

משמעותה של ה"סליחה"

ר' צדוק נחשוני

בוגר מחזור ה'תשכ"ד, מורה מהנך בישיבות התיכוניות: בר-אילן ת"א, גבעת שמואל ודרמת גן, לומד בהשתלמות המורים ומנהלים ביתי שלישי בישיבה

הסליחה מהווה מחווה נפלאה, שהבורא עושה כלפי החוטא החוזר בתשובה. מה משמעותה של מילה זו? מה מהותה וטיבה של מחווה זו?

עיון בסיפור המרגלים עשוי לסייע להבנתה של מילה זו.

לאחר חטא המרגלים ולאחר שה' אמר על העם: "אכנו בַּדֶּבֶר ואורישנו, ואעשה אותך לגוי גדול ועצום ממנו" (יד, יב) – התיצב משה לפני ה' וְטָעַן: "ואמרו הגויים אשר שמעו את שמעך לאמור, מבלתי יְכֹלֶת ה' להביא את העם אל הארץ אשר נשבע להם וישחטם במדבר".

נוסף לכך טען, ש"ה' ארך אפים ורב חסד, נֹשא עוון ופשע, ונקה לא ינקה", לפיכך הוא ביקש: "סלח נא לעוון העם הזה כגודל חסדך"!

שני נימוקים העלה משה: הנימוק היוקרתי – כיצד ייראה ה' בעיני הגויים, והנימוק הסגולתי – ה' הוא ארך אפים, רב חסד ונושא עוון. בכח שני אלה שאל את "מתנת" הסליחה. ה' נעתר לו ואמר: "סלחתי כדברך".

הקורא מגלה בהמשך הפסוקים, כי על אף הסליחה מתכוון ה' להעניש את העם על השתתפותו בפרשת המרגלים: "ואולם חי אני... כי כל האנשים הרואים את כבודי ואת אותותי אשר עשיתי במצרים ובמדבר... אם יראו את הארץ אשר נשבעתי לאבותם. וכל מְנָאֲצַי לא יראוה"! וכאן יש לשאול: כיצד ניתן ליישב את הסתירה בין הבטחת הסליחה לבין הפעלת העונש?

עלינו לומר, איפוא, כי המלה סליחה אין פירושה סילוק החטא וכפרת עוונות.

המלה סליחה תתפרש – כויתור על העונש (בצורה מלאה או חלקית – כדעת הרמב"ן), או כדחיית העונש לזמן מאוחר יותר (כדעת ראב"ע), אך כאמור, אין במשמעותה של המלה משום מחיקת החטא או עקירתו.

לפיכך, כשהזכיר משה את מידות הרחמים, לא הזכיר את מידת "רחום וחנון", "כי הדין מתוח עליהם ולא ימחול לעולם, לכן לא ביקש רק אריכות אפים, שלא ימחם כאיש אחד ולא ישחטם כצאן במדבר שימותו במגפה" (רמב"ן לפסוק יז).

הוא ביקש, איפוא, רק סליחה, שפירושה, כאמור, "הנחת העונש", ואכן כאשר ה' השיב לו: "סלחתי כדברך" – רַמַּז בכך, "שלא יַבְּם בדבר ויורישנו ויעשה אותו לגוי גדול ועצום ממנו, והם יזרעם יאבדו מן הארץ, אבל יסלח להם שירשו בניהם את הארץ ושלא ימותו הם במגפה" (רמב"ן שם). או כלשון רש"י: "שלא אֲמַיתֵם פתאום כאיש אחד, אלא באיחור ארבעים שנה מעט מעט" (פסוק כג). כי, כאמור, אין במשמעות המלה סליחה, עקירת החטא, אך יש בה, כאמור, "הנחת העונש".

עתה יתפרש בצורה מובנת אף מקרא אחר: "לא יאבה ה' סלוח לו, כי אז יעשן אף ה' וקנאתו באיש ההוא, ורבצה בו כל האלה הכתובה בספר הזה ומחה ה' את שמו מתחת השמים" (דברים כט, יט). מדובר כאן באדם בוגדני, המַפנה עורף אל ה' ואומר ללכת אחרי אלהים אחרים. איש זה מתברך בלבבו לאמר: "שלום יהיה לי כי בשרירות לבי אלך", ולפיכך נאמר עליו: "לא יאבה ה' סלוח לו".

אם היה מובנה של המלה "סלח" – מחיקת החטא וביטולו, כי אז לא היתה רבותה בדברי התורה הללו. מאליו מובן, שאין ה' סולח ומוותר לאיש מסוג זה, וכי למה ינהג כך? אולם עתה כאשר מלה "סלח" מתפרשת גם כדחיית העונש – יש בדברי תורה אלה ("לא יאבה ה' סלוח") משום רבותה וחידוש, לאמור: בניגוד לשאר החטאים – אין ה' מוכן, במקרה זה, לסלוח, דהיינו: לדחות את העונש. כלפי חוטא זה אין המתנה ואין אריכות אף: הוא ייענש מיד ללא כל סליחה וויתור (ראה ראב"ע).

כך גם בספר מלכים, שם מסופר על מעלליו של המלך יהויקים: "וימלא את ירושלים דם נקי". התוצאה "ולא אבה ה' לסלוח" (מלכים ב' כד, ד). אין הכוונה שה' סרב לוותר על חטא זה: פשיטא! וכי למה יוותר על שפיכות דמים כה רבה? כוונת הפסוק היא, איפוא, שה' סרב להמתין עם העונש, או כלשון הרד"ק: "להאריך לו עוד".

יהי רצון מלפני הקב"ה שיסלח לעם ישראל ויאריך אפו וישיב בנים לגבולם, ונראה בנחמת ציון וירושלים.

כמו שאמר הנביא: "והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האבדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים, והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלים" (ישעיהו כז, יג), אמן כן יהי רצון!

ואשלח אני גם ברכה מיוחדת לכל תלמידי בישיבות התיכוניות הלומדים כיום בישיבה הקדושה "כרם ביבנה", שיצליחו בכל אשר יעשו ויפנו, בלימודיהם, בצה"ל ובבנית ביתם ע"פ תורת ישראל, אכי"ר!

טעמי המנהגים

דברים הנוהגים בקדושת מוסף

ע"פ אוצר טעמי המנהגים לר' שמואל פינחס גלברד

שתי נוסחאות הן בסיום הקדושה של מוסף. יש נוהגים שהציבור מסיים להיות לכם לאלקים אני ה' אלוקיכם", והש"ץ מתחיל "ובדברי קדשך כתוב לאמר". (אוצר התפילות דף שסה, מעשה רב ס' קלט, לקוטי מהרי"ח ח"ב דף סו בשם או"ז)

ויש נוהגים שמפסיקים באמצע הפסוק: "להיות לכם לאלקים", והציבור עונה "אני ה' אלוקיכם, ובדברי קדשך". (מחזור ודלהיים, לקוטי מהרי"ח שם)

<u>הטעם למנהג הראשון</u>: משום כך שלשון הכתוב: "להיות לכם לאלקים אני ה' אלוקיכם" (במדבר טו,מא'), לכן אין להפסיק באמצע. (מעשה רב שם)

<u>הטעם למנהג השני</u>: הואיל והתקינו לומר 'שמע ישראל' בקדושה בגלל גזרת המלכות שגזרה על אמירת ק"ש, וכדי שלא תשתכח ק"ש מפי התינוקות קבעו לומר תחילת ק"ש וסופה בקדושה ובהבלעה, לפיכך הנהיגו שיאמר הציבור בצוותא 'שמע ישראל' ו'אני ה' אלוקיכם'. (לקוטי מהרי"ח ח"ב דף סו בשם ס' המקצועות)

יש נוהגים לומר בחזרת הש"ץ של מוסף "לדור ודור נגיד גדלך", ואלו בשאר חזרות הש"ץ אומר "אתה קדוש" כמו בתפילת לחש. (סדור ב"י, לקוטי מהרי"ח ח"ב דף סו)

לפי הכלבו (ס' יא) התקינו לומר "אתה קדוש" על סדר קדושה שיש בו שלוש פעמים "קדוש", לכן רק כשאומרים קדושת נקדישך אומר הש"ץ אחריה "אתה קדוש", אבל במוסף שאומרים קדושת "כתר יתנו לך" אומר הש"ץ אח"כ "לדור ודור נגיד גדלך", שפותח בשבח הדומה ל"כתר יתנו לך" (לקוטי מהרי"ח שם)

נוהגים להזכיר נשמות (א-ל מלא רחמים) אחרי יקום פורקן ומי שברך ולא לפניו. (מחזור ויטרי עמ' 173, לבוש ס' רפד ס"ז)

משום שמקדימים כבוד החיים לכבוד המתים. (לקוטי מהרי"ח ח"ב דף סג בשם יעבץ)

משפט התורה בזויי המעשה

תשלום אחוזים למתרים בהשגת תרומה בהקפה

הרב ידידיה כהנא שליט"א

המקרה: אגודה מסוימת שכרה אדם שיאסוף עבורה תרומות בחו"ל, והוסכם בין הצדדים כי המתרים יקבל עשרים אחוזים מהכסף שייאסף בזכות עבודתו. המתרים התארח אצל בקהילה מסוימת אצל אחד מעשירי המקום, והאיש תרם 1800 דולר.

כשבועיים אחר כך, התארח במקום ראש האגודה, ונקלע לביתו של אותו אדם, שהתלהב מאד ממה ששמע על האגודה, ותרם, הפעם – 180000 דולר. המתרים תבע עשרים אחוזים מהכסף (36000 דולר), שהרי לולי עבודתו לא היה נוצר הקשר ביניהם. ואילו ראש האגודה טען, כי מאחר שהכסף לא הושג כתוצאה מעבודתו, הרי אין לו כל זכות לקבל ולו שקל אחד. עם מי הדין?

א. דין סרסור ושדכן שלא בהסכם

די ברור כאן, כי אמנם הכסף לא הושג ישירות כתוצאה מעבודת המתרים, אלא בעקיפין. ואם כן, לכאורה אין הסרסור הזה כלול בהסכם שבין האגודה למתרים.

אך לכאורה מתרים זה דומה לסרסור – שיוצר קשר בין אנשים, וכתוצאה מכך הם נהנים – מוכרים וקונים, מתחתנים וכיו"ב.

בזה נפסק, כי סרסור מקבל שכר אף שלא סיכמו איתו מראש על כך, וכ"כ הגר"א (חו"מ סי' פז ס"ק קיז) בשם מהר"ם מרוטנבורג (במרדכי פרק האומנין, סי' שמו) שדין זה נלמד מדין "יורד לתוך שדה חבירו ונטעה שלא ברשות" שאם השדה עשויה ליטע, הרי הוא נוטל את שכרו משלם, ועל כן גם שדכן וסרסור, שלא סיכמו איתו מראש על שכרו, על הנהנה לשלם בדיוק כמה שנהוג לשלם לסרסור באותו המקום.

ב. סרסור שהצליח לאחר זמן

אלא שכאן יש טענה נוספת – לא רק שהתרומה הזו אינה כלולה בהסכם, אלא שמי שהשיג אותה בפועל היה ראש האגודה ולא המתרים.

על כך כתב הרמ"א (סי' קפה סע' ו, בשם תשו' הרא"ש כלל קה):

> "ראובן היה לו בית למכור, ובא שמעון וסרסר למכרו ללוי, ואמר ראובן שלוי שונאו ואינו רוצה למכור לו, ואח"כ מכרו ללוי ע"י אחר, חייב ליתן לשמעון סרסרותו".

ואם כן לכאורה גם אצלנו, הרי את הקשר הראשוני יצר המתרים, ורק אחר כך בא ראש האגודה, ואם כן יש לומר שהאגודה חייבת לשלם את הכסף למתרים.

ג. החיוב דווקא אם ההנאה מחמת הסרסור הראשון

אך הנוב"י (תניינא סי' לו, ה ובא בפת"ש שם סק"ג) מעיר, כי בתשובת הרא"ש לא כתובות המילים "ואח"כ מכרו ע"י אחר" אלא כתוב "מכרו ללוי" סתם. ומחלק, שאם מכרו ללוי סתם, אם כך התברר ששיקר במה שאמר שאינו רוצה למכרו ללוי מפני ששונאו או מטעם אחר. אך אם מכרו על ידי סרסור אחר, הרי שיכול לטעון שהראשון לא הצליח לשכנע את הקונה ואילו הסרסור השני הצליח, ולכן אין לו לשלם לראשון.

אין ספק, שכאן הדברים הללו מסתברים מאד, שהרי אין כל יחס בין גודל התרומות (פי מאה), וברור שהמתרים לכל היותר הוא מסייע בהתרמה זו, וברור שעיקר התרומה באה על ידי ראש האגודה.

דבר זה דומה למה שכתוב בפת"ש (שם) לגבי "אמצעי":

> "מצאתי כתוב בפנקס ארצות, דהמתחיל והגומר (היינו, הסרסור שפתח בעסקה וקישר בין הצדדים, והגומר – שעל ידו נגמרה העסקה) יחלקו ביניהם בשווה, והאמצעי לא יקח כלום" (וראה שם שיש חולקים) מכיוון שהאמצעי אינו אלא ממליץ בעלמא, והוא בגדר "מסייע אין בו ממש".

ד. אופי העבודה בהתרמה

אולם, נראה שיש לחלק בין סוגי עבודות שונים. בשדכנות, די ברור שהאמצעי לא יקח כלום. הדבר דומה לאדם שמברר אודות שידוך שהוצע לו– וכי יעלה על הדעת שאדם שהמליץ על השידוך בטלפון יבוא ויתבע שכרו? אין כאן אלא סיוע בעלמא.

בהתרמה, לעומת זאת, אופי העבודה הוא כזה, שנוצר קשר, ואט אט הוא מתפתח. בתחילה התרומות קטנות, ובמשך הזמן הן גדלות. ועל כן נראה שמגיע למתרים לקבל שכר מסויים מהאגודה, אמנם לא עשרים האחוזים שהובטחו לו, אבל יש צורך לשום כמה שווה יצירת הקשר ביחס לתרומה הזו, שבאה זמן קצר מאד לאחר יצירתו. (בפועל, בית הדין פישר בין הצדדים בסכום של 8000 דולר).

השאלה השבועית

כבוד הורים ע"י אשה נשואה

הרב בן ציון אלגזי שליט"א

איתא בחיי אדם (כלל סז הל' כבוד אב ואם ס' י"ז): "אחד האיש ואחד האשה חייבים בכבוד ומורא אב ואם, אלא שהאשה אם הבעל מוחה, פטורה, ובלא"ה חייבת". וצ"ע לפוסקים שכבוד חמיו הוא דאורייתא, למה פטורה, שהרי גם הבעל חייב כדלעיל, שהאב קודם לאם, מפני שהיא חייבת בכבוד בעלה?

התשובה תפורסם בע"ה בגיליון הבא

התשובה לשבוע שעבר: נראה לומר, שבשוחד, התורה קבעה כי יש בעיה בכסף שמשולם. הכסף הוא חפצא של עברה, ולכן חייבים להחזיר אותו, משא"כ בתשלום לעדי שקר, שדברי העדים הם חפצא של עברה, אך לא הכסף שמשלמים להם.

"שְׁלַוֹּז לְךָ אֲנָשִׁים וכו' כֻּלָּם אֲנָשִׁים רָאשֵׁי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הֵמָּה" (יג';ד')

איך חטאו גדולי ישראל אלו?

כאן הצביע הזהר על כוחה של הנגיעה האישית, ואמר שקיננה מחשבה בלבם של הנשיאים, שמא תאבד חשיבותם ותתבטל נשיאותם בארץ ישראל (דף קנח).

וכ' בס' דברי חיים (השמטות לפ' ויקהל) שיש רבנים הרוצים להשתרר על הקהל וכל מעשיהם לגרמייהו עבדו, לקבל ממון וכבוד.

וכ"כ החת"ס: "כל שאין דובר אמת בלבבן ולא היושר והצדק מרכבו – הרחק דרכך ממנו, הסר רגלך מנתיבו" (ר' באריכות בס' אם הבנים שמחה עמ' לו ואילך).

"וְאוּלָם זֵי אָנִי וְיִמָּלֵא כְבוֹד ה' אֶת כָּל הָאָרֶץ" (יד';כא')

פסוק זה הוא הקדמה לגזירת הגלות, ולא ברור הקשר למילוי כבוד ה' את כל הארץ, ופרשו הנצי"ב עפ"י מה שנאמר בתהילים (קו) "וישא ידו להם להפיל אותם במדבר ולהפיל זרעם בגויים ולזרותם בארצות".

והיכן מוזכרת גזירה זו שזרעם יופץ בארצות?

אלא שישראל נקראים כבוד ה', והם מרכז האנושות, ומלכתחילה הייתה הכוונה שיהיו ישראל לב האומות דרך ארץ ישראל – "כי מציון תצא תורה".

אך לאחר שנתגלה שהקשר עם ארץ ישראל רופף, נדחתה מרכזיות זו דרך הארץ, והיא תתקיים ע"י הפיזור הרחב בעולם, וכל ילמדו ישראל תועים בינה, וזהו הנאמר כאן שכבוד ה' ימלא את כל הארץ, שיתגלה כבוד ה' בעולם ע"י פיזורם של ישראל.

מזל טוב

למשגיח, הרב אברהם ריבלין שליט"א, להולדת הנכד

לאברכנו היקר, הרב גדי פרץ שליט"א, לקבלת הכושר לרבנות

חוּלִין, חֲלוֹם וּמִלְחָמָה

הרהורים לקראת היציאה מהישיבה – הדברים כתובים על דעת הכותב בלבד!

אבינדב אבוקרט (ז׳)

אֵין הוּא זָכוּר, אֵימָתַי הִתְחִיל אוֹתוֹ סִפּוּר,
אִם הִתְגַּלָּה רַק עַכְשָׁיו אוֹ תָּמִיד עָלָיו חָשַׁב?
הָאִם כַּחֲלוֹם הוּא, מְהֻרְהָר, שָׁמָא קַיָּם וּמְסֻדָּר?
מְקוֹרִי הוּא וְחָדוּשׁ, אוּלַי כְּבָר נִמְצָא בְּפָרוּשׁ?

אַף שֶׁלֹּא יָדַע לְבָאֲרוֹ לִכְלָלוֹ וּפְרָטָיו,
הָיָה זֶה כָּל עַצְמִיּוּתוֹ וּכְאֵשׁ בְּעַצְמוֹתָיו.
שְׁעַת הֶגְיוֹן לִבּוֹ בִּתְפִלָּה וְשִׂכְלוֹ בְּתוֹרַת אֱלֹקָיו,
עֵת הָיָה מְכֻנָּס בְּעַצְמוֹ וּמִתְבַּנֵּס עִם חֲבֵרָיו.

רְצוֹנוֹ, שֶׁבַּתּוֹרָה יִהְיֶה רֹאשׁוֹ וְרִבּוֹ שָׁקוּעַ תְּדִירוֹת,
אַךְ יָדָיו עַל מְלָאכָה אֲמוּנוֹת, חַיִּים עֲמָהּ לְרֹאוֹת.[1]
כָּךְ יְקֻדַּשׁ לֵה׳[2], אֲשֶׁר הֵחֵל לַעֲשׂוֹת וְלִבְנוֹת,
בְּכֹחַ נָתְנוֹ אֵל[3] וּמַאֲמָרוֹ "אֲשֶׁר בָּרָא. . לַעֲשׂוֹת".[4]

לֹא הָיָה זֶה רְצוּי לְכָל אֶחָיו, אַף לֹא לָרֹב[5]
עוֹצְרִים בַּעֲדוֹ, עוֹמְדִים לְנֶגְדּוֹ – חָבֵר וְקָרוֹב
לוֹעֲגִים לַחֲלוֹמוֹתָיו, מַפְצִירִים בּוֹ אוֹתָם לַעֲזֹב
שׁוֹאֲלִים עַצְמָם, רַבִּים אוֹמְרִים מִי יַרְאֵנוּ טוֹב?[6]

וְאֵין טוֹב אֶלָּא תּוֹרָה, נִמְשָׁלָה לְמַיִם[7] וְטַל,
הַסָּר מִמֶּנָּהּ – יִאָבְדָה, כִּכְלִי זְכוּכִית שֶׁנִּתְקַלְקַל,[8]
אִם יוֹם תַּעֲזֻבֶנָּה,[9] דַּרְכָּךְ לֹא תִמְצָא בְּנָקֵל
לְהִתְהַפֵּךְ יוֹמַיִם בַּחוּץ – לֹא תוּכַל![10]

כְּזֹאת תִּהְיֶה רַק לְאוֹתוֹ הַמַּגְבֵּל
שֶׁלִּלְמֹד וּלְעֵין לֹא מָמַשׁ מְסֻגָּל,
עָלָיו נִגְזַר, לִהְיוֹת מִן הַקֹּדֶשׁ מְחֻלָּל
כְּמִשְׁתַּגֵּעַ,[11] לַצַּדִּיק יִהְיֶה כָּל אֲשֶׁר יִפְעַל.

אֲבָל אַתָּה הִנְּךָ רוֹאֶה סִימָן יָפָה בְּלִמּוּדְךָ[12],
מְשִׁנָּתְךָ סְדוּרָה הֵיא[13] וּשְׁרוּיָה בָּהּ בְּרָכָה.
מְמֻנֶּה אֵל תִּפְרֹשׁ,[14] קַבֵּל עֹל תּוֹרָה עַל צַוָּארֶךָ,[15]
תָּמִים תֶּהְיֶה,[16] לֹא אִישׁ שָׂדֶה,[17] עֲשֵׂה קֶבַע תּוֹרָתְךָ.[18]

מוּלָם, אֵינוֹ מִתְבַּלְבֵּל וּמַבָּטוֹ לֹא מַשְׁפָּל
תְּשׁוּבָתָם בְּצִדּוֹ,[19] כָּל אֵימַת שֶׁנִּשְׁאַל
לִבּוֹ סָמוּךְ וּבָטוּחַ, כְּמִי שֶׁמִּטְבָּעוֹ לְכָךְ הָרַגַּל
לְהָשִׁיב כָּל דּוֹרֵשׁ וּמַתְרִיס, לְלֹא סָרַק וּכְחַל:

"לִבְנֵי לַשָּׁמַיִם, לָכֵן מַעֲשֵׂי הַמְּעֻטִּים[20] יִהְיוּ גְּדוֹלִים[21]
אֶל עֵם שַׁבַּשַּׁדּוֹת,[22] בָּרֶכָם ה׳,[23] אֲבִיא מֹר וַאֲהָלִים[24]
כָּךְ יִרְאוּ חִבַּת מָקוֹם, כְּשֶׁלְחָן לְעוֹלֵי רְגָלִים[25]
הֲלֹא הַיַּיִן מְשֻׁמָּר בַּעֲנָבָיו, נִרְאִים רַק הָעָלִים[26]

וְאִם פַּחְדְּכֶם תָּמִיד,[27] חוֹשְׁשִׁים אַתֶּם לִי מֵחַטָּאת[28]
פֶּן לְאַבֵּד אֶת נַפְשִׁי הָיָה חָשְׁקִי וּמוּסְרֵי נִשְׁחַת,
כְּבָר הוֹרָה זְקֵנִי,[29] בִּמְסִילָתוֹ הַיְשָׁרָה אֶצְעָד
כִּי הַחֲסִידוּת הִיא גַּם לַזֶּה שֶׁבְּפִרְנָסָתוֹ מְטֹרָד"[30]

אַךְ כְּשֶׁבָּא לְהָרִים עֵינָיו מֵאוֹתִיּוֹת הַדַּף,
רָעַד כֻּלּוֹ וְגוּפוֹ כְּהֶבֶל וְקַשׁ נִדָּף.
פַּחַד אֲחָזוֹ בּוֹ וְרֹאשׁוֹ עָלָיו הִכְבִּיד,
שֶׁמָּא שׁוֹגֵג הוּא וְאוּלַי אַף מֵזִיד?
בּוֹשׁ הָיָה וּמַבָּטוֹ נִכְלַם –
לָמָּה הֵנִיחַ בְּקֶרֶן זָוִית כֶּתֶר תּוֹרָה[31] וְחַיֵּי עוֹלָם,[32]
לִבּוֹ מָלֵא מוּעָקָה, גּוּפוֹ בְּעָתָה –
אֵיךְ יֵשֵׁב בַּקְּרָנוֹת וְיֹאחֵז בַּחַיֵּי שָׁעָה[33] וְצֶרֶת צָרָתָהּ?

מִי עָרֵב לוֹ בְּתִקְוַעַת כַּף וּשְׁבוּעָה,
שֶׁאֵין זוֹ עֶצַת הַיֵּצֶר וּמַחֲשַׁבְתּוֹ הָרָעָה
בְּפִיו דְּבָרִים מְנֻמָּקִים וּמְלֵאֵי הֶגְיוֹן,
הַנּוֹפְלִים עַל לִבּוֹ, הֶעָרֵל וּמַכֵּה תִּמָּהוֹן:
כֵּיצַד תִּחְיֶה וּמַה אָכֹל תֹּאכַל?
הֲלֹא גַּם קֶמַח צָרִיךְ – אָמְרוּ חֲכָמֵינוּ ז״ל![34]
אָבֵן, חָשׁוּב הַלִּמּוּד וְעֶרְכּוֹ רָם,
אַךְ מִנְהָג דֶּרֶךְ אֶרֶץ[35] הוּא, דַּרְכּוֹ שֶׁל עוֹלָם. .

וּכְבָר הוּא אֶת נַפְשׁוֹ לְמִיתָה שׁוֹאֵל
כִּי הַלְּבָטִים יְיַסְּרוּהוּ וּלְסוֹפָם יִיחַל
בֵּין קֹדֶשׁ לְחוֹל בְּחָזְקָה מִטַּלְטֵל
הַסָּפֵק לֹא מַרְפֶּה, בְּתוֹכוֹ מִתְחוֹלֵל
הֵיכָלוֹ שְׁנֵיהֶם יַחְדָּיו, כְּרוּכִים כְּמַעֲשֵׂה הַכֵּל[36]
אוֹ שָׁמָּא, חָלִילָה, הַמִּקְדָּשׁ מֵחֲבֵרוֹ יִתְחַלֵּל?[37]

אָז רָאָה רַבִּים, שָׂעֲלָתָה בְּיָדָן[38] וּפְנֵיהֶם שׂוֹחֲקוֹת
אוֹחֲזִים אִישׁ כְּלִי מְלַאכְתּוֹ בִּידֵיהֶם הַסְּדוּקוֹת
עֵינֵיהֶם טוֹבוֹת מַרְאֶה, בָּעֲרוּ כְּגָחָלִים לוֹחֲשׁוֹת
לִקְרָאתוֹ נִצְּבוּ, אוֹמְרִים אֶת שְׁמָם מְפֹרָשׁוֹת:

חֲנוֹךְ תּוֹפֵר מְעִילִים, מְיַחֲדָם לִהְיוֹת חֲזָקוֹת,[39]
רַבִּי יוֹחָנָן גַּם הוּא סַנְדְּלָר, הַגּוֹרֵס מִשָּׁנָיוֹת
הִנֵּה שַׁמַּאי, בְּיָד שְׁמֹאלוֹ – אַמַּת מִדָּה לִבְנוֹת[40]
וְרַב הוּנָא בִּדְלִי אוֹחֵז, שָׁפַע מַיִם בּוֹ לִדְלוֹת[41]
לְיָדָם, בֶּן מֵימוֹן, רוֹפֵא מְלָכִים וְלִנְבוֹכִים לְהוֹרוֹת
וְדוֹן יִצְחָק יַקְשֶׁה וְיִשְׁאַל, הַמְמֻנֶּה עַל אוֹצָרוֹת

וְאַחֲרֵיהֶם עֲלוּמֵי שֵׁם, לֹא מְעַט, כִּי רַבָּבוֹת
מִכָּל אַרְצוֹת נֵכָר, שְׁלַל דּוֹרוֹת וּלְשׁוֹנוֹת:
'בַּעַל עֲגֹלַה' מִבְּנֵי אַשְׁכְּנַז,[42] תַּלְמוּד בְּיָדוֹ,[43] גַּם שׁוֹט,
וּ'מוֹרֵי' מִתֵּימָן חָכְמָתוֹ,[44] מְצֻרָף לַכֶּסֶף[45] וּמַרְגָּלִיּוֹת
חָנְנִי נֶאֱמָן עַל פִּנְקָסוֹ,[46] פִּיו יַשְׁמִיעַ תְּהִלּוֹת,
סוֹחֵר, לִבּוֹ טָרוּד בִּסְפִינָה[47] וּרְאֹשׁוֹ מוּנָח בְּסוּגְיוֹת

בְּפִיהֶם יַעֲנוּ בְּקוֹל אֶחָד[48] הַנִּשְׁמָע,[49] בְּלִי שִׁבּוּשׁ
לֹא מִתַּנָּשֵׂא, מָלֵא עֲנָוָה, אַךְ עִם זֹאת נָחוּשׁ:
"אַל תִּפְחַד בִּלְבָבְךָ וְאַל יָבוֹא בּוֹ שׁוּם מְחוּשׁ,
הֲרֵי בְּשָׁמוֹ נִתְכַּוַּנְתָּ וְלַעֲשׂוֹת לוֹ קִדּוּשׁ!

בֵּנָיו יֵשׁ כָּאן, לֹא חֲרָבָן, סְתִירָה, אוֹ הִתְנַגְּדוּת
כָּךְ יִקְרְבוּ וְהָיוּ לַאֲחָדִים בְּיָדְךָ – קְדֻשָּׁה וּמַלְכוּת[50]
נִפְרְדוּ הַשָּׁנִים מִגְּזֶרֶת שִׁעְבּוּד הַגָּלוּת
הֵן רַק בְּאֶרֶץ הַקֹּדֶשׁ – תִּתְקַדֵּשׁ הָאַרְצִיּוּת"[51]

כְּשֶׁיִּבְקְשׁוּךָ הוֹכָחָה, שֶׁקֶר בְּנַפְשְׁךָ אַל תַּעֲנֶה[52]
אִם לְבָבְךָ אוֹמֵר לְךָ – בָּזֶה דַּי, הַשְׁאֵר לֹא מְשַׁנֶּה
לֹא לְכָל אִישׁ רִיב וּמָדוֹן[53] תּוּכַל לְהָשִׁיב מַעֲנֶה
יָקוּמוּ לְךָ מִתְנַגְּדִים, גַּם מֵהַקְּצִינִים שֶׁבְּמַחֲנֶה[54]
אַתָּה רַק אֱמֹר לָהֶם בְּיוֹ הַלָּשׁוֹן, כְּךָ תַּעֲנֶה:

"בָּא קֵץ מְגִלָּה[55] עֹשֶׂה פֵּרִי, וְכֵן יֵעָשֶׂה בְּמִקּוֹמֵנוּ,[56]
לְהִתְעוֹרֵר מִתַּרְדֵּמַת לֵיל גָּלוּת, לְעוֹרֵר עַל חֲלוֹמֵנוּ
נָשִׁיב גַּבֵּנוּ מֵאָרֶץ הֶעִבְרִים,[57] מִיַּד עֲשָׂו[58] – סָר פַּחְדֵנוּ[59]
נִפְעַל עִם אֵל,[60] מִירָאַת מַעֲשָׂיו[61] גָּדוֹל יִגְיַע כַּפֵּנוּ"[62]

אָז הֵקִיץ וְתִפְעֶם רוּחוֹ, וַיִּזְעַק זְעָקָה –
"הִגִּיעָה עֵת לַעֲשׂוֹת, יָפָה הַשִּׁתִּיקָה
מִלְחֶמְתִּי הַפְּנִימִית פָּסְקָה, סָעֲרַת רוּחִי שָׁקְטָה
עַתָּה אֲשִׂים פָּנַי אֶל מוּל הַמִּלְחָמָה הַחִזְקָה[63]..

בְּמַעֲלוֹת תּוֹרָה אֶעֱלֶה וּמְלֵאכְתִּי אֶעֱשֶׂה לְלֹא מַעַל,
לְחֹלִי הַחוֹל[64] בְּסֵם חַיִּים[65] אַמְצִיא רְפוּאַת תַּעַל
לְהַרְעִיף עַל אַדְמָה אֲרוּרָה[66] בִּרְכַּת שָׁמַיִם מִמַּעַל!"

נאמנות עד אחד

דניאל סגרון (ג')

איתא בגמרא:

"תניא כל מקום ששנים מחייבין אותו ממון, אחד מחייבו שבועה". (שבועות מ.)

ויש לחקור, מהו עיקר חידוש התורה, האם שעד אחד לא יכול לחייב ממון או שעד אחד יכול לחייב שבועה?

אפשר לומר, שזה תלוי בשאלה מדוע באמת עד אחד לא נאמן, אם נאמר שהסיבה היא בגלל חשש משקר (עי' ספר החינוך מצוה תקכג), י"ל שמסברא עד אחד לא נאמן, ואם כן פשוט שאינו יכול לחייב ממון, אלא שהתורה חידשה, שאעפ"כ יכול לחייב שבועה.

אולם אם נאמר שזה בגלל גזירת הכתוב (עי' רמב"ם הלכות יסודי התורה פ"ח ה"ב), י"ל שאין הבדל מהותי בין שנים לאחד בעניין חשש משקר, אלא שהתורה חידשה שכנגד עד אחד ניתן להשבע ולפטר.

(לכאורה היה אפשר לומר שבזה תלויה מחלוקת הראשונים האם עד המסייע פוטר משבועה או לא. אם נאמר שזה מצד גזרת הכתוב ולולא התורה היינו מאמינים לעד אחד בממון, אלא שהתורה חידשה שלא יכול לחייב ממון, אם כן לשבועה נאמן בין לחיוב בין לפטור. אך אם עד אחד לא נאמן בגלל חשש משקר, ז"א שלולא התורה לא היינו מאמינים לעד אחד, אלא שהתורה חידשה שאע"פ שיש חשש משקר יכול לחייב שבועה, יש מקום לומר שלחיוב חידשה תורה ולא לפטור, בבחינת 'אין לך בו אלא חידושו'. אולם רש"י בב"מ ב': סובר, שעד המסייע לא פוטר, ותוספות סובר שם שפוטר. ולקמן יתבאר שרש"י סובר שעד אחד לולא התורה נאמן, ותוספות איפכא.)

בצדדי חקירה זו נחלקו רבותינו הראשונים, ונביא להלן מספר דוגמאות לכך.

הגמרא בשבועות (לב) מספרת על אדם שחטף חתיכת כסף מחברו וטען שהיא שלו, ובא עד אחד והעיד שחטף, ופסק ר' אבא שכיון שהוא מחויב שבועה (שלא חטף) ואינו יכול להשבע, (כי מודה לעד) "הוה ליה כגזלן" ומתוך שאינו יכול להשבע משלם.

ופירש **רש"י**, שכמו שגזלן לא יכול להשבע כי אינו נאמן, כך האדם הזה לא יכול להשבע וצריך לשלם. אולם **תוספות** פרשו, שהסיבה שהוא 'כגזלן' משום שיש חזקה שכל מה שתחת יד אדם שייך לו, ואדם אחר לא יכול לטעון שזה שלו.

רש"י סובר, שלולא התורה עד אחד היה נאמן, אלא שהתורה חידשה שאפשר להשבע כנגדו ולהפטר. אם כן אם לא יכול להשבע מאיזו סיבה שהיא הוא חוזר לדין המקורי וצריך לשלם

אך התוספות סוברים, שעד אחד אינו נאמן משום חשש משקר, ולולא התורה לא יכול היה לחייב כלום, אלא שהתורה חידשה שיכול לחייב שבועה. לכן, אם אדם מודה לעד אחד, קשה לומר שיצטרך לשלם, משום שצריך להשבע כנגד מה שהעד מחייבו, שהרי מעיקר הדין אין עליו חיוב ממון כלל. לכן מפרש תוספות, שהסיבה היא כי יש פגם בטענתו. (עי' תשובת מיימוניות ספר משפטים סי' סא' שמוכרח לומר שקודם כל טען ששלו חטף, דאל"כ יאמר העד אולי יטען לא חטפתי וישבע להכחישני, וכ"כ התו"ר בשבועות.)

הגמרא בשבועות (לב.) מביאה מחלוקת חכמים ורבי אלעזר ברבי שמעון, האם משביע עד אחד חייב קרבן שבועת העדות, ואומרת הגמ' אולי נאמר שנחלקו האם עד אחד מחייב שבועה או ממון. ומפרש **רש"י** שדברים כפשטן, שלפי ר' אלעזר ברבי שמעון, עד אחד יכול לחייב ממון, ואת הפס' "לא יקום עד אחד באיש לכל עון ולכל חטאת" שממנו לומדת הגמרא שעד אחד לא נאמן (עון היינו ממון) דורשים שלמכות ועונשים לא קם, אך קם לממון.

אך הרשב"א פירש בשם **הר"י מיגאש**, שכיון שיכול להצטרף עם עוד אחד להוציא ממון, נחשב קם לממון, ואין כונת הגמרא לומר שעד אחד יכול לחייב ממון.

רש"י לשיטתו סובר, שלולא התורה עד אחד היה כשר לחייב ממון, אלא שיש גזרת הכתוב שלא יכול לחייב ממון, ואם את הפסוק מסבירים באופן אחר, אין מניעה מצד הסברא לומר שעד אחד יכול לחייב ממון, לכן לא פירש כר"י מיגאש.

עכ"פ שואל תוספות, נאמין לו בשבועה ששלו חטף, כי אם היה רוצה לשקר היה אומר לא חטפתי,והיה נאמן בשבועה? ומתרץ שירא להשבע כנגד העד. **אך הר"ן** (שבועות דף מז) תירץ, שבעיקרון עד אחד הוא כשנים, והתורה חידשה שאפשר להשבע כנגדו ולהפטר, אך אם לא נשבע כנגדו לא נאמן במגו על זה.

מבואר א"כ, **שהר"ן סובר**, שלולא התורה, עד אחד היה נאמן לחייב ממון, אלא שהתורה חידשה שאפשר להשבע כנגדו. **אך תוספות סוברים**, שעד אחד זה חשש משקר, ויש לו מגו לולא שהיה יראא.

הגמרא בגיטין (ב:) אומרת שעד אחד נאמן באיסורין, ופרש רש"י (יבמות פח) שאם לא כן, אין לך אדם אוכל אצל חברו. אך תוספות (גיטין ב:) כתבו, שזו גזרת הכתוב הנלמדת מנדה.

רש"י סובר, שעד אחד לולא התורה היה נאמן, ואין צריך פסוק לומר שנאמן באיסורין, אלא אדרבה, צריך פסוק שלא נאמן בממון, אך תוספות סוברים, שעד אחד זה חשש משקר, לכן צריך פסוק לומר שנאמן באיסורין.

הגמרא בקידושין (סד) אומרת שהאב נאמן לומר קדשתי וגרשתי את בתי, אך לא נאמן לומר נשבית ופדיתיה.

שואל הר"ן, כשהוא אומר נשבית ופדיתיה תאמין לו במגו שיכול לומר קדשתיה וגרשתיה?

ותירץ: א. אין זה מגו טוב, כי בשבויה פוסלה מתרומה. ב. כל הדין שהאב נאמן לומר קדשתיה וגרשתיה זה חידוש מיוחד של התורה, ולא אומרים מגו בכה"ג, שאין לך בו אלא חידושו.

עפי"ז ניתן לבאר באופן אחר את מחלוקת תוספות והר"ן בסוגיין: הר"ן בשבועות סובר כמו התרוץ השני שלו בקידושין, שלא אומרים מגו בדבר מחודש, אך תוספות סוברים שאומרים מגו, כיון שסוף סוף יש כאן בירור שהוא דובר אמת, לכן תוספות אומר שלא נאמן כי ירא להכחיש.

דעה חולין, חֲלוֹם וּמִלְחָמָה

אישית *הערות שוליים*

[1] קידושין ל ע"ב. קהלת רבה ט.
[2] בבא מציעא נז ע"ב.
[3] דברים ח יח. עי' דרשות ר"ן, דרוש עשירי.
[4] בראשית ב ג.
[5] אסתר י ג. מגילה טז ע"ב.
[6] תהלים ד ז.
[7] תענית ז עד אחד.
[8] חגיגה טו עד אחד.
[9] ילקוט שמעוני דברים יא, סי' תתעג.
[10] שמות ט, כא.
[11] "לולא המשתגעים היה העולם חרב"- הקדמת רמב"ם למשנה.
[12] חולין כד עד אחד.
[13] תענית ח עד אחד.
[14] פסחים מט ע"ב.
[15] אבות ג ה.
[16] דברים יח ג. בראשית כה כז.
[17] בראשית כה כז.
[18] אבות א טו.
[19] סנהדרין לח ע"ב.
[20] ברכות יז ע"ב.
[21] בבא מציעא פה ע"ב.
[22] ראש השנה לה עד אחד.
[23] בראשית כז כז.
[24] משלי ז יז. עי' אור החיים במדבר כד, ו.
[25] חגיגה כו ע"ב. *שולחן רומז לעניין הפרנסה.*
[26] חולין צב עד אחד.
[27] משלי כח יד. ברכות ס עד אחד.
[28] שבת קכא עד אחד.
[29] סנהדרין כד עד אחד.
[30] מסילת ישרים, סוף פרק כו.
[31] קידושין סו עד אחד.
[32] שבת לג ע"ב.
[33] תענית כ ע"ב. *עי' הקדמה למרגליות הים.*
[34] אבות ג יז.
[35] ברכות לה ע"ב.
[36] הגדה של פסח, כורך. ועי' יומא לה ע"ב.
[37] "המקודש מחברו, חרב מחברו" - אגרת הרמב"ן לבנו (כתבי הרמב"ן, חלק א, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' שסח).
[38] ברכות לה ע"ב.
[39] מכתב מאליהו (א, עמ' 34 - 35), שיחות הרב פינקוס (אלול עמ' שטו, פסח עמ' קצו), שפתי חיים (מידות ועבודת ה' א, עמ' רפו).
[40] שבת לא עד אחד.
[41] כתובות קה עד אחד.
[42] בראשית י ג.
[43] פסחים נ עד אחד.
[44] ירמיה מט ז.
[45] משלי יז ג.
[46] שבועות מד ע"ב.
[47] ברכות יא א.
[48] אורות התחיה טז.
[49] ראש השנה כז עד אחד.
[50] ברכת ישתבח.
[51] אורות התחיה טז, כז.
[52] שמות כ יג. ויקרא טז כט.
[53] ירמיה טו י.
[54] רש"י שמות כד י.
[55] סנהדרין צח עד אחד.
[56] בראשית כט כו.
[57] בראשית מ טו. *רומז לעניין יוסף*. ועי' מי מרום ו, עמ' שכה.
[58] בראשית לב יב.
[59] "אור שמח" - "סר פחד השבועות".
[60] ויקרא רבה פרשה כז.
[61] כתובות ה עד אחד.
[62] ברכות ח עד אחד.
[63] שמואל ב יא טו. *ועי' חובות הלבבות, שער יחוד המעשה, פרק ה.*
[64] אורות, המלחמה ה.
[65] עירובין נד עד אחד.
[66] בראשית ג יז. *עי' אורות התחיה טז.*